

שבט זבולון

זבולן לחוף ימים ישכן והוא לחוף

אנית, וירכתו על צידן (בראשית מט, יג)

מאמר זה מוקדש לעילוי נשמת זבולון בן מנחם המר ז"ל, אשר כונה במאמר-מערכת ב"הצופה" (בגליון שיצא יום לאחר פטירתו): "ראש השבט של הציונות הדתית".

יחסי שבטי יששכר וזבולון המתוארים במדרש כיחסי ציבור לומדי התורה וציבור תומכיו ומפרנסיו, מאופיינים כיחסי שותפות. בשותפות זו זוכה דווקא שבט זבולון, המאפשר את לימוד התורה, לכך שהתורה תקרא על שמו.

מדרש זה והכינוי בו בחר "הצופה" לאפיין את דמותו של זבולון המר ז"ל, הולידו בי את הרצון לכתוב מאמר על שבט זבולון, כביטוי הוקרה למי ששימש במשך שנים שר החינוך ומנהיג הציונות הדתית. מאמר זה עומד על שלושה היבטים ביחס לשבט זבולון: ההיבט הגיאוגרפי-מדיני, ההיבט הצבאי וההיבט החברתי. שלושה היבטים אלה הם גם חלק מן התחומים בהם עסק זבולון המר ז"ל בשנותיו הציבוריות הרבות.

המעין במאמר ימצא בו, אגב עיסוק בסוגיות הקשורות לשבט זבולון בתקופת התנ"ך, שיקוף לחלק מהבעיות והסוגיות הנידונות אצלנו בשנה זו ממש.

נושאים - כגון: מעמדה המדיני של צידון (=לבנון), אי-השתתפות במשימות הצבאיות של חלק מהעם ונסיונות התמודדות עם קרע לאומי - הם דוגמאות לכך.

שמו של זבולון המר ז"ל ניתן לו ע"י אביו מנחם, בשנה בה נפתח נמל תל-אביב, בהשראת הפסוק: "זבולן לחוף ימים ישכן והוא לחוף אנית, וירכתו על צידן" - כך סיפר לי בנו, עזריה. פסוק זה גם משמש נקודת מוצא למאמר, הקרוי בפשטות: "שבט זבולון". הנידון בו בהקשר לשבט זבולון של ימי התנ"ך רלוונטי גם לשבט זבולון המודרני - שבט הציונות הדתית.

ההיבט הגיאוגרפי-מדיני

ברכת זבולון מפי יעקב הינה בעלת אופי גיאוגרפי מובהק, והיא מאזכרת שם מקום כנקודת ציון לאזור נחלתו העתידי של שבט זבולון. את סופה של הברכה פירש הרד"ק כך:

"וירכתו על צידון" - סוף גבולו יהיה על צידון, כי צידון היא לחוף הים. ופירוש "על" - כמו: "עד"; וכן: "על המעברות" (יהושע ב, ז) - כמו: "עד".
 "וירכתו" - כמו "ולירכתי המשכן" (שמות כ, כג).

ר' שלמה הכהן מליטא, בעל פירוש "אבי עזר" על פירוש ראב"ע¹, מציע פרשנות אלטרנטיבית לפירוש הרד"ק וסיעתו². וז"ל:

"וירכתו על צידון וגו'" - נכתב על תחת עד, על-פי המסורה. ולי נראה לפרש תיבת "וירכתו" - ממשלתו, כמו שפירשתי בפסוק: "שים נא ירך תחת ירכי", וכמו שפירש³ אליעזר בן דורמסקאית על תיבת 'אברך'. וזה הוא "לחוף אניות וירכתו על צידון" - כטעם: "אתה הנציבין ומצודתך פרוסה על ירושלים"⁴ (פסחים ג ע"ב). ונכון מילת "על" גם כן בדקדוק.

המשותף לשני הפירושים הוא נסיונם לבאר את סיומת הברכה "וירכתו על צידון" בהקשר לתחילתה. לפי רד"ק הסיומת תואמת וממשיכה את האמור בתחילה. נחלת זבולון תהיה במערב, על חוף הים, ותשתרע צפונה עד צידון. לפי ר' שלמה הכהן הסיומת עומדת בהנגדה מסוימת לתחילת הברכה. תחילת הברכה מציינת את אזור מושבו של שבט זבולון ("ישכון"), בעוד שסיומה מציינת את אזור ממשלתו וריבונותו של השבט ("וירכתו"), בו לא התיישב⁵.

1. נדפס במקראות גדולות, מתחת לפירוש הראב"ע.
2. כן פירש רש"י את המילה "על", וכן הוא במסורה.
3. שיבוש הוא, כי שמו של התנא הוא ר' יוסי בן דורמסקית (עיין ספרי לפרשת דברים, פיסקא א). ונראה להגיה כך: "כמו שפירשתי בפסוק 'שים נא ירך תחת ירכי' דאליעזר (עיין ראב"ע כד, ב ו-ז, כט), וכמו שפירש בן דורמסקאית על תיבת 'אברך' (עיין רש"י מא, מג).
4. מקור הביטוי הוא בגמרא בפסחים, ג ע"ב, המספרת על "ההוא ארמאה, דהוה סליק ואכיל פסחים בירושלים. אמר: 'כתיב: כל בן נכר לא יאכל בו... ואנא קאכילנא משופרי שופרי'... אמר ליה רבי יהודה בן-בתיירה: 'כי סלקת להתם אימא להו: ספו לי מאליה'. כי סליק, אמר להו: 'מאליה ספו לי!' אמרו ליה: 'אליה לגבוה סלקא!' אמרו ליה: 'מאן אמר לך הכי?' אמר להו: 'רבי יהודה בן-בתיירה!' אמרו: 'מאי האי דקמן?' בדקו בתריה, ואשכחוהו דארמאה הוא, וקטלוהו. שלחו ליה לרבי יהודה בן-בתיירה: 'שלם לך... דאת הנציבין ומצודתך פרוסה בירושלים'."
5. אותם מקומות שבהם משלו בני-ישראל אך לא התיישבו, הנזכרים ביהושע ושופטים, או היו קשים להתיישבות, דוגמת אזור היערות בהר-אפרים. או היו אזורי ישוב נוכרים שהושמו למס עובד.

גם מעמדה של צידון בהתנחל עם ישראל בארצו שנוי במחלוקת פרשנית זו. לפי פירוש רד"ק נחלת זבולון תגיע סמוך לצידון, אך לא תכלול אותה; ויש לשער, איפוא, שצידון תינהג מעצמאות מדינית. ברם לפי ר' שלמה הכהן צידון מצויה תחת הגמוניה ישראלית, ואף שאינה מיושבת בבני שבט זבולון, אין היא נהנית מעצמאות מדינית.

דעות מפורשות בדבר מידת עצמאותה המדינית של צידון מצאנו בפרשנים, ברמב"ן וברד"ק.

עמדתו של הרד"ק הברורה והחד-משמעית באה לידי ביטוי בפירושו לשופטים, בפרשו את הפסוק המתאר את התנהגותם של יושבי ליש, לפי הערכת חמשת המרגלים מבני דן:

ויראו את העם אשר בקרבה יושבת לבטח כמשפט צידנים שקט ובטח, ואין מכלים דבר בארץ יורש עצר (יה, ז).

וז"ל רד"ק (ד"ה "כמשפט צידנים"):

כי הצידונים היו קרובים לארץ ישראל, והיו שוקטים כי לא היה לישראל להילחם עמם, כי לא היה מארץ כנען, כמו שכתוב: "ויהי גבול הכנעני מצידן" (בראשית י, ט). ואמר בזבולון: "וירכתו על צידן" (בראשית מט, יג), שהוא כמו: עד צידון; אבל צידון לא היה מארץ כנען, לפיכך היו שוקטים ולא היה להם פחד מישראל.

הרד"ק, בהסתמך על פירושו לברכת זבולון עליו הוא חוזר בקצרה, קובע כי צידון מצויה מחוץ לארץ כנען, ומעולם לא היו מצויים תושביה בסכסוך טריטוריאלי עם שבטי ישראל.

לעומתו, הרמב"ן בפירושו לפסוק המתאר את גבולות ארץ הכנעני בפרשת נח - פסוק אליו מתייחס הרד"ק עצמו - קובע אחרת. הפרשיה הפותחת בפרק יא פסוק טו עוסקת בתולדות כנען בן-חם, וממשיכה בתיאור גבולות מושבם ב"ארץ הכנעני". על כך כותב הרמב"ן, וז"ל:

אלה עשרה עממים בני כנען שניתנו לאברהם אבינו... ואל יקשה עליך "ארץ פלשתים" שהיתה לאברהם, כדכתיב: "גור בארץ הזאת, כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל" (כו, ג), והם מבני מצרים? - כי הכתוב אומר: "לכנעני תחשב חמשת סרני פלשתים" (יהושע יג, ג), כי כבשו מקצת הארץ וישבו בה. ובכאן תראה כי "גבול הכנעני מצידן באכה גרה עד עזה" (י, יט), ואלה ערי פלשתים. כי אבימלך מלך גרר ועזה לעזתי היא, וכן: "לעזה אחד" (ש"א י, יז) וצידון לפלשתים דכתיב: "כל צידונים אנכי אורישם מפני בני ישראל רק הפילה

בנחלה" (יהושע יג, ז), וכתוב: "וגם מה אתם לי צור וצידון וכל גלילות פלשת" (ויאל ד, ז).

קביעתו של הרמב"ן היא כי צידון הינה עיר מארץ כנען שנכבשה בידי הפלשתים ובה סומנו גבולות ארץ כנען שנתנה לאברהם. גם מיהושע יג, ד מוכיח הרמב"ן כי צידון נפלה בתחומי הארץ העומדת לנחלה לבני ישראל. אלא, שהמשפט הבא בדברי הרמב"ן נראה כסותר את האמור לעיל, וז"ל:

ואולי שאר ארץ פלשתים לא היתה לישראל, לבד אלו חמשת סרניהם.

במשפט זה הרמב"ן מערער, לכאורה, על קביעתו הקודמת כי צידון וגרר ערים פלישתיות שנכבשו מארץ כנען, ועל כן הם ניתנו לאברהם ולישראל בניו. הרמב"ן מציג אפשרות שרק חמשת סרני פלשתים (אשדוד, אשקלון, גת, עקרון ועזה) היו לישראל.

מחשבה זו נובעת, ללא ספק, מהפסוק ביהושע יג, ג הנזכר ברמב"ן. אולם, כיצד מתיישבת מחשבה זו עם הוכחותיו ביחס להיותן של צידון וגרר ערים פלישתיות שנכבשו מארץ כנען, ונפלו נחלה לפני בני ישראל?

נראה לדייק בדברי הרמב"ן, שאמר כי שאר ארץ פלשתים "לא היתה לישראל", ולא אמר: "לא היתה לאברהם", כי הרמב"ן אינו מערער על קביעתו הקודמת בדבר שייכותה של ארץ פלשתים כולה מבחינה עקרונית לארץ ישראל. הרמב"ן רק מתלבט האם **בפועל** היתה שאר "ארץ פלשתים" בריבונות ובשליטת ישראל.

אישוש להבנתנו ברמב"ן ניתן למצוא בפירוש הרמב"ן לדברים ב, כג, שם הוא חוזר פעמיים על כך שצידון היא עיר פלשתית שנכבשה מארץ כנען, וכן הוא אומר שבימי יהושע הורישו ישראל את חמשת סרני פלשתים.

מעמדה של צידון לפי הרמב"ן עפ"י זה עשוי להיות מעמד ביניים: מצויה היא בתחומי ארץ כנען הנתונה לאברהם ולזרעו, אך **בפועל** לא הורישוה ישראל בתקופת יהושע, ומעולם לא היתה לישראל כמקום היאחזות.

אם אכן כך, מסתבר, שזיקתה של צידון לישראל יכלה להיות במצב האופטימלי כאזור הנתון למרות ישראלית מתוקף הסכם מדיני-צבאי, כרוח ברכת זבולון לפירוש "אבי עזר" - "וממשלתו על צידון".

* * *

ברם, בין אם נסבור כשיטה המכלילה את צידון בתחומי ארץ כנען ובין אם לאו, קרבתה של צידון לנחלת זבולון עפ"י הרושם העולה מברכת יעקב לזבולון הינה דבר מוסכם. ואולם, רושם זה אינו עולה בקנה אחד עם האמור בראשית ספר שופטים.

בפרק א שם נמנות הערים בתוך נחלת כל שבט ושבט אותן לא הצליחו בני השבט לכבוש ולנחול. בפסוקים לא-לב נמנות הערים שלא נכבשו בנחלתו של שבט אשר:

(לא) אשר לא הוריש את יושבי עכו ואת יושבי צידון ואת אחלב ואת אכזיב ואת חלבה ואת אפיק ואת רחב.
(לב) וישב האשרי בקרב הכנעני יושבי הארץ, כי לא הורישו.

גם בתיאור גבולות נחלת אשר נזכרת העיר צידון בכינויה צידון-רבה (יהושע יט, כח). על סמך הפסוק הנ"ל קובע הגר"א בפירושו שם כי צידון-רבה, המצויינת בתיאור גבולות נחלת אשר, נכללת בתחומי הנחלה. וז"ל שם:

עד צידון רבה - וצידון הוא בגבול אשר, שנאמר: "אשר לא הוריש את יושבי עכו ואת יושבי צידון".

דברי הגר"א אלה מהווים קושיא על דברי הרד"ק בשופטים הנ"ל, כי צידון מצויה מחוץ לתחומי ארץ כנען, ולדבריו בבראשית כי השבט הסמוך לצידון הוא שבט זבולון.

את שני הפסוקים המשמשים ראיה לפירושו של הגר"א (יהושע יט, כח ושופטים א, לא) בוחר הרד"ק שלא לפרש, ומותר את מלאכת התירוצ' להשערות הקוראים.⁶ ברם, גם פירושו של הגר"א קשה לאור הפסוק בבראשית, הקושר את צידון דווקא לנחלת זבולון. נדמה כי על קושיא זו בוחר הגר"א להשיב בפירושו לתיאור נחלת זבולון לגבולותיה בהתייחסו לתיאור גבולה הצפוני. על הפסוק "ונסב אתו הגבול מצפון חֲנָתָן והיו תצאתיו גֵּי יפתח-אל" (יהושע יט, יד) כותב הגר"א וז"ל:

"מצפון חנתן" - פירוש: אח"כ הולך לצד צפון, מצפון חנתון, וחנתון נשאר מערי זבולון עד גי יפתח-אל. והא דכתיב: "וירכתו על צידון" וכתיב: "לחוף ימים ישכון"? על כרחך צריך לומר שגבול זבולון מפסיק באמצע (ה)גבול אשר והולך על צידון רבה, ושם נתפשט שם לרוחב כתבנית ירך, וזה שאמר: "וירכתו על צידון". וגי יפתח-אל הוא המפסיק בין גבול אשר.

הגר"א רואה חוסר התאמה, לכאורה, בין התמונה העולה מתיאור נחלת זבולון לגבולותיה ביהושע לבין התמונה עולה מברכתו בעלת הצביון הגיאוגרפי של יעקב לזבולון. חוסר ההתאמה קיים לדעתו בשני עניינים: גבולו הצפוני של זבולון נמצא

6. עיין בפירוש הרד"ק ליהושע יא, ח, שם הוא מעלה כי שני ערים בשם "צידון" היו, וצידון רבה היא הגדולה מביניהן. ושמה יש לומר שלרד"ק אחת היתה בנחלת אשר ואחת מחוץ לארץ כנען.

לפי הכתוב ביהושע דרומה הרבה יותר מהכתוב בבראשית; גבולו המערבי של זבולון אינו מתואר ביהושע, וככל הנראה לא היה הים גבול טבעי לו, בניגוד לנאמר בבראשית⁷.

הגר"א משרטט רצועה זבולונית המתחילה ב"גי יפתח-אל" הנזכר בתיאור נחלות זבולון ואשר, שם קוטעת הרצועה את הרצף הטריטוריאלי של נחלת אשר ממזרח למערב. משם לאורך החוף צפונה ממשיכה הרצועה לכיוון צידון ובסמיכות לה מתפשטת הרצועה מזרחה לרוחב ויוצרת צורת ירך. כך מצליח הגר"א לתאם בין תיאור נחלת זבולון בספר יהושע בסביבות עמק יזרעאל לתיאור בבראשית, לפיו זבולון הוא בסביבות צידון.

המושג "ירכתו" הנזכר בברכת זבולון ("וירכתו על צידון") מתפרש ע"י הגר"א בדומה לרד"ק כמושג גיאוגרפי, אולם בעל משמעות ייחודית. אין זה שם נרדף לגבול או לקצה, כי אם מושג המכיל בתוכו את צורת הגבול.

לפי הגר"א, יוצא שברכת יעקב לזבולון מתארת רק את הרצועה הנ"ל היוצאת מתוך נחלתו, אבל לא את עיקר הנחלה. אמנם, אין זו קושיא של ממש; סוף סוף ברכת יעקב לזבולון אינה תיאור גיאוגרפי מסודר ומלא. אך צריך עיון מדוע בחר יעקב להתרכז ברצועה זו של זבולון ולא בעיקר הנחלה בעמק יזרעאל המערבי⁸.

* * *

אם נסכם את שראינו עד כה, הרי שניתן להציג שתי גישות עיקריות ביחס למעמדה של צידון. שיטת הרד"ק, שצידון אינה כלולה בתחומי ארץ כנען, והיא בעלת מעמד מדיני עצמאי, ושיטת הרמב"ן, שצידון הינה חלק מארץ כנען. בשיטתו

7. א. עיין בפירושו דעת מקרא מאת ר' יהודה קיל ליהושע יט, יא, שביאר את הפסוקים באופן שהים הוא גבולו המערבי של זבולון, ובהמשך (שם, הערה 70) נסתייע בדברי הגר"א לאשש את השערתו כי נחלת זבולון היתה מובלעת בנחלת אשר, שהקיפתה אף מדרום. ולענ"ד לא דק בדברי הגר"א בשתי נקודות מרכזיות:

(1) דברי הגר"א, המציגים כמין פריצה של נחלת זבולון לתוככי נחלת אשר, מתרכזים באזור הצפון-מערבי של נחלת זבולון, ולא הדרום-מערבי.

(2) הכניסה המדוברת הינה רצועה, שמהלכה העיקרי הוא צפונה ולאחר מכן מזרחה (כתבנית ירך), והיא אינה כוללת את כל תחום הנחלה.

ב. עיין בפירושו רב שמואל בן חפני גאון לברכת זבולון שבבראשית, שעמד על אי-ההתאמה הנ"ל ביחס לגבולו המערבי של זבולון. ור"י קיל, כאמור, לא סבור כן. וסוגיה גיאוגרפית כבדת משקל זו זוקקת דיון לעצמה, אך אין מקומה במאמרנו, שהתמקד בסוגיה הגיאוגרפית בעלת ההשלכות המדיניות, המתעוררת ביחס לנחלת זבולון.

8. יתכן שניתן לראות בברכה המשותפת של יששכר וזבולון מפי משה, הנושאת אף היא אלמנטים גיאוגרפיים ("כי שפע ימים יינקו ושפני טמני חול"), מעין השלמה לברכת יעקב. בעוד ברכת יעקב מתארת את הרצועה הפולשת של זבולון לאורך החוף, מתארת ברכת משה את מקום מושבם המשותף של יששכר וזבולון - עמק יזרעאל - המצוי בין שני ימים, מהם יונקים צמד השבטים: ים כנרת ממזרח, והים הגדול ממערב.

של הרמב"ן הלכו ר' שלמה הכהן ("אבי עזר") והגר"א, אלא שנחלקו ביניהם אם צידון משתייכת לנחלת זבולון, כמשתמע מפירוש "אבי עזר", או לנחלת אשר, כמפורש בפירוש הגר"א. מן הראוי להוסיף שתי נקודות הבהרה:

א. שאלת סמיכותה של צידון לנחלת זבולון שטופלה ע"י הגר"א בהרחבה ובמקוריות אינה מתעוררת כלל לפירוש "אבי עזר", שמדבריו ניתן להבין כי צידון אינה בהכרח צמודה לנחלת זבולון, אלא מצויה בשליטה-מרחוק של השבט, כדוגמת הביטוי "אתה בנציבין ומצודתך פרוסה על ירושלים", הנזכר בדבריו שם.

ב. הפסוק בראש ספר שופטים (א, א) נראה כמכריע בשאלת שיוכה השבטי של צידון לשבט אשר ומהווה קושיא על שיטת "אבי עזר". על כן נצטרך לומר כי מאחר שצידון לא נכבשה בידי שבט אשר ואף לא הושמה למס עובד על ידם, פורש הדבר כוויתור של בני שבט אשר על זכויותיהם הטריטוריאליות ביחס לצידון הכנענית⁹. משום כך הרשו לעצמם בני שבט זבולון לנסות את כוחם בכיבוש העיר, ואף הצליחו בזמן מן הזמנים להטיל את מרותם על יושבי צידון ולהכניסם תחת ממשלתם¹⁰. מאורע זה, שלא נזכר בכתובים, הוא הנרמז בברכת יעקב, המדגישה את כוחו של שבט זבולון¹¹.

ההיבט הצבאי

מידת כוחו של שבט זבולון כלוחם, אשר לפירוש "אבי עזר" הינה אחת מהרמיזות בברכה, מצויה אף היא במחלוקת פרשנים, שבמרכזה עומדים רש"י ואבן-עזרא. מחלוקת זו היא, למעשה, כפולה ומתייחסת לכוחם הצבאי של בני שבט זבולון ובני שבט יששכר. עיקרה בין הפרשנים, אך ראשיתה בחז"ל. בפסוק המתאר את הבאת יוסף נציגות מאחיו לפני פרעה נאמר:

ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים ויציגם לפני פרעה (בראשית מז, ב).

9. במצודות שם פירש, כי הכתוב מאשים את בני אשר על אי-הורשת הכנענים שבארצם, למרות שהיה לאל ידם בתחילה. כעונש לכך הביא הקב"ה לכך שגברו הכנענים ומשלו בארץ.

ברור, איפוא, כי לא היה שום נסיון מצד בני אשר להתיישב או למשול בצידון, אם מרצון ואם מאונס. משמעות הדבר היתה ויתור של בני אשר על צידון.

10. תופעה זו מוכרת לנו ביחס לשבטים אחרים. בית יוסף מצליח להטיל את מרותו על האמורי במקום בו בני דן נכשלים, נכנעים ומהגרים צפונה. כתוצאה מכך ערי דן מתחלקות בין שבטי אפרים ובנימין (עיי' דבה"א ו, נד; ח, יב-יג).

11. קיומו של מאורע זה, הנדרש להבנת פירוש "אבי עזר", אינו נדרש לפירושו של הגר"א. הרמב"ן, ששני פרשנים אלו יוצאים משיטתו, הסתפק ככל הנראה בדבר קיומו של מאורע מעין זה (עיי' בסוף דבריו שצוטטו לעיל, והשוה לדבריו הידועים על מצות ישוב א"י בשני

רש"י מפרש את הביטוי "מקצה" הנזכר בפסוק -

מן הפחותים שבהם לגבורה, שאין נראים גיבורים, שאם יראה אותם גיבורים יעשה אותם אנשי מלחמתו.

בהמשך מביא רש"י שתי מסורות בחז"ל, המבקשות לזהות את חמשת האנשים, האחת של ב"ר והאחרת של התלמוד הבבלי. הראשונה מזהה את החמשה עם השבטים שלא כפל משה את שמם כשברכם - ראובן, שמעון, לוי¹², יששכר ובנימין. האחרת מזהה את החמשה עם השבטים שכפל משה שמם (פרט ליהודה) - זבולון, גד, נפתלי, דן ואשר.

אם נתמקד בצמד השבטים יששכר וזבולון נראה כי לכרע צמד שבטים זה שונה בכוחו הצבאי זה מזה. לדעת ב"ר יששכר הוא החלוש וזבולון הגיבור, לדעת הבבלי זבולון החלוש ויששכר הגיבור.

בסיום דבריו מביא רש"י סיוע לנוסחת הבבלי מן הספרי, וזו היא הכרעתו, כפי שעולה מפירושו לברכות משה בדברים. אישוש נוסף להכרעת רש"י ניתן למצוא בפירושו לברכת יששכר ע"י יעקב. את סוף ברכת יששכר (הנמשל שם לחמור) - "וירא מנחה כי טוב, ואת הארץ כי נעמה, ויט שכמו לסבל, ויהי למס עבד" (בראשית מט, טו) - מפרש רש"י בתחילה בהקשר לדמותם של בני יששכר בחז"ל כתלמידי חכמים ומורי הוראה. אולם, לאחר מכן הוא מביא את תרגום אונקלוס, עמו אין הוא חולק עקרונית אלא (כלשון רש"י):

אונקלוס תרגם בפנים אחרים: "ויט שכמו לסבל" מלחמות ולכבוש מחוזות שהם יושבים על הספר, "ויהי" האויב כבוש תחתיו "למס עבד".

יששכר מוצג, איפוא, בפירוש רש"י כשבט גיבור-מלחמה, כשיטת הבבלי. כנגד זה פירש האבן-עזרא את אותו פסוק כך:

"וירא מנחה" - כאשר ראה ארצו ומקום מנוחתו נעימים, נטה שכמו לסבול כל משא, כאשר ישא החמור ושב כעבד נותן מס, וזה הטעם על יששכר שלא היו גיבורים ולא ירצו לצאת למלחמה לעזוב מקומם. וכן אמר משה: "ויששכר באהליך" (דברים לג, יח). והיו נותנים מס למלך ישראל שלא יצאו או לגויים שלא יבואו להילחם עליהם.

אופניה, בהשגותיו לספהמ"צ של הרמב"ם, מצוות-עשה רביעית).

12. המעבר בין האיש משנים עשר האחים לשבט יוצא חלציו נפוץ בחז"ל. למרות זאת, ביחס לשמעון ולוי בולט הפער בין הדימוי האישי שלהם כגיבורים האוחזים איש חרבם ונוקמים באנשי העיר שכם, לבין השבטים שכוחם הצבאי היה מועט לדעת המדרש.

אבן-עזרא מזכיר את ברכת משה ליששכר כסיוע לפירושו שבני יששכר לא היו גיבורים. להשלמת התמונה נביא את פירוש אבן-עזרא לפסוק באופן מלא. על הפסוק "ולזבולן אמר שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך" פירש א"ע:

"שמח זבולן בצאתך" - למלחמה. וכן "זבולן עם חרף נפשו למות" (שופטים ה, יח).
 "באהליך" - כמו: "ורא מנחה כי טוב" (בראשית מט, טו).

א"ע רואה, איפוא, את זבולון כשבט גיבור ולוחם ואת יששכר כשבט חלוש, כשיטת בראשית רבה. נמצא פירוש "אבי עזר", המדגיש את ממשלתו של שבט זבולון על צידון, הולם את שיטת אבן-עזרא¹³, אותו הוא מבאר.

בעוד שיטת רש"י מתבססת על דברי אגדה בעיקר, ועל פרשנות חופשית של התרגום לברכתו העמומה של יששכר, שיטת האבן-עזרא מיוסדת על יסודות פשטניים יותר. את גבורת זבולון מוכיח א"ע מדברי השבח שזוכה להם לחימתו של שבט זבולון בשירת דבורה. את חולשתו של שבט יששכר, הנובעת לדעת א"ע מבחירה או מאופיו, קושר הא"ע לעובדת חוסר הימצאותם של גיבורים משבט יששכר.

את יסודותיו הפשטניים של שיטת האבן-עזרא ננסה לבחון על מנת לקבוע עמדה במחלוקת פרשנים זו.

מול דברי השבח לשבט זבולון בשירת דבורה ננסה להעמיד את דברי השבח לשבט יששכר שם. דבורה מונה את יששכר בין השבטים שהצטרפו למאמץ המלחמתי, ואומרת:

ושרי ביששכר עם דברה, ויששכר כן ברק בעמק שלח ברגליו (שופטים ה, טו).

המפרשים נחלקו בביאור הסיומת של הפסוק. רש"י, המדגיש את המלה "שלח", מבאר כי שבט יששכר התפצל בין דבורה ובין ברק: לומדי התורה הלכו עם דבורה, ושאר העם שעם ברק שולח בשליחויות שונות, "ולאסוף את העם ולכל צרכי המלחמה".

רד"ק, המדגיש את המלה "ברגליו", מבאר כי ההדגשה היא "שלא שאל בהמה לרכוב מרוב חפצו למלחמה".

רש"י, שסבור כי יששכר הוא שבט גיבור, דווקא מצמצם בפירושו כאן את תפקידו של שבט יששכר במערכה לתפקידים בעלי אופי לא-מלחמתי. רד"ק,

13. בשיטה זו הלכו עוד מפרשים. ביחס לשבט יששכר, עיין ספורנו ורד"ק בבראשית שם. ביחס לשבט זבולון, עיין בעל הטורים בדברים.

שמאמץ בפירושו לבראשית את ביאור האבן-עזרא כי שבט יששכר אינו גיבור, מעלה על נס במפתיע את להיטותו של שבט יששכר אלי קרב.

חוסר העקביות בפרשנות רש"י ורד"ק מצביעה כי לדעתם אין לראות בהתנהגות השבטים במלחמה ספציפית זו עדות לאופיים או לדרך התנהגותם הרגילה.

דברים מפורשים ברוח זו כותב המצודות, המפרש את הפסוק הנ"ל תוך הדגשת המלה "בעמק", וז"ל:

"ושרי ביששכר" - ר"ל עם כי השרים ביששכר ישבו בכל עת עם דבורה ללמד בישראל חק ומשפט, וכמ"ש: "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים וגו'" (דה"א יב, לג) ולא ניסו אם כן מעולם ללכת במלחמה¹⁴, ויששכר עם כל זה עשה כן כמו ברק, וירד למלחמה כמהו.

"בעמק שלח ברגליו" - כי למעלה נאמר שאמרה דבורה לברק לרדת מן ההר אל העמק לקראת המלחמה, ושמע ברק אליה וירדו, ולזה אמרה גם בזה עשה יששכר כברק, כי בעמק אשר שולח לרדת בה בדבר ה' ע"י דבורה, בה ירד ברגליו של ברק, ר"ל עם הליכו ואחריו, ולא פחד לרדת אל העמק.

יחודה של מלחמה זו הוא, להבנת המצודות, במצווה מפורשת אותה שומעת דבורה בנבואה, לרדת לעמק ולהלחם בכנעני. דבר ה' זה הוא המגייס את בני יששכר חסרי נסיון המלחמה, ומסיר פחד מלבם.

דומה שאין די במאורע בודד כמלחמת ברק בסיסרא על מנת להוכיח את התנהגותם ואופיים של שבטי זבולון ויששכר באופן תמידי. קל וחומר, שיש מקום לראות במלחמה זו מלחמה ייחודית, בה, לפי המפרשים, מתנהג שבט יששכר באופן שונה מנוהגו הקבוע (ועיין בהמשך דברי המצודות, שההתנהגות החריגה כאן משותפת לשבטים נוספים).

ראייתו האחרת של אבן-עזרא ביחס לחולשת שבט יששכר - העדר גיבורים מבני שבט יששכר - הינה ראייה מוצקה יותר באופן עקרוני, שכן היא מתייחסת לתופעה, ולא לאירוע בודד.

אבן-עזרא לא מביא מקור לקביעתו זו כי בשבט יששכר לא היו גיבורים; אך כמדומה שכוונתו היא להסתמך על סיפור בוא משלחות שבטי ישראל אל דוד חברונה עם מות שאול (דה"א יב, כג-מ). שם מתואר כיצד שלח כל שבט נציגות של

14. המצודות הוא, כמדומה לי, הראשון שכתב את אי-לחימתם של בני שבט יששכר עם עיסוקם בתורה. בראשונים נזקפת אי-לחימתם לבחירה משיקולי תועלת ונוחיות (אבן-עזרא) או להשקפת עולם (ספורנו).

אלפי לוחמים להביע את תמיכתו בדוד. רק משבט יששכר נשלחה משלחת מצומצמת ביותר, הנושאת אופי שונה:

ומבני יששכר יודעי בינה לעתים, לדעת מה יעשה ישראל, ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם¹⁵ (ג).

משבט זבולון, לשם השוואה, נשלחת משלחת גדולה מאד:

מזבולון יוצאי צבא ערכי מלחמה בכל כלי מלחמה חמשים אלף, ולעדר בלא לב ולב (ג).

העדר כוח לוחם משבט יששכר, הבולט אל מול כל שאר השבטים, נראה, לכאורה, ראייה טובה לחוסר לחימה בשבט יששכר. ברם, אל מול פסוקים אלה עומדים פסוקים אחרים בדה"א. בפרקים הראשונים של ספר דה"א מסודרים שושלות-יוחסין ממשפחות שבטי ישראל. בפרק ז (פסוקים א-ה) נזכרת בקצרה שושלת-יוחסין ממשפחות שבט יששכר:

- (א) ולבני יששכר תולע ופואה ישוב ושמרון ארבעה.
 (ב) ובני תולע עזי ורפיה ויריאל ויחמי ויבשם ושמואל, ראשים לבית אבותם לתולע, גבורי חיל לתלדותם מספרם בימי דויד עשרים ושנים אלף ושש מאות.
 (ג) ובני עזי יזרחיה, ובני יזרחיה מיכאל ועבדיה ויואל ושיה, חמשה ראשים כלם.
 (ד) ועליהם לתלדותם לבית אבותם גדודי צבא מלחמה שלשים וששה אלף, כי הרבו נשים ובנות.
 (ה) ואחיהם לכל משפחות יששכר גבורי חילים שמונים ושבעה אלף התיחשם לכל.

דומה שפסוקים אלו מערערים עד היסוד את קביעתו של א"ע שלא היו גיבורים ויוצאים למלחמה משבט יששכר. אולם, מעבר לקושיא על דברי ראב"ע, מהווים פסוקים אלו המציינים את הימצאם של גיבורי חיל בימי דוד, סתירה למשתמע מפרק יב מאי-הופעת לוחמים משבט יששכר בחברון. כיצד יש ליישב שני כתובים אלו, המכחישים זה את זה?

* * *

15. מקור זה אף הובא ע"י המצודות לעיל, בהקשר עם אי-נסיגת הצבאי של בני יששכר.

על מנת ליישב סתירה זו, יש לענ"ד להפריד בין שתי תקופות: תקופת השופטים עד סוף בית שאול, ותקופת המלוכה ממלכות דוד. התקופה הראשונה מאופיינת בדרך כלל באי-לחימה מצד שבט יששכר ובאי-הימצאם של גיבורי חיל מיששכר, ואילו התקופה השנייה מאופיינת בהימצאם של לוחמים משבט יששכר ובשיבתו של השבט למעגל הלחימה.

התקופה הראשונה, בה אין לחימה, ואין לוחמים ביששכר, משתקפת, כאמור, בכינוס משלחות שבטי ישראל לפני דוד בחברון. אך ניתן למצוא אישוש נוסף לחוסר הלחימה של יששכר בתקופה זו מפרק א בשופטים. פרק זה מתאר את השלב השני בכיבוש הארץ, הנעשה לאחר מות יהושע. הוא מתאפיין במעבר ממלחמה כוללת ולאומית למלחמה של כל שבט (ולעתים צמד שבטים) על נחלתו. בצד תיאורי מספר מערכות צבאיות של השבטים, מסכם הכתוב את הגרעונות שהותיר כל שבט בתום השלב השני של הכיבוש בתחומי נחלתו. הסיכום מקיף רשימת ערים שנותרו בידי עמי הארץ, ולא נכבשו ע"י השבטים. רשימה זו כוללת את כל השבטים למעט שניים: שמעון ויששכר. את העדרו של שבט שמעון ניתן ליישב בנקל בשל חוסר נחלה עצמאית בעלת רצף טריטוריאלי וגבולות ברורים. שמעון נחל בתוך נחלת יהודה הגדולה, ומשום כך גם התיצבו שני השבטים למשימת כיבוש הנחלה במשותף. אך כיצד יש להבין את העדרו של שבט יששכר כאן?

טענתנו היא כי שבט יששכר כלל לא התיצב לשלב השני של הכיבוש, אלא הסתפק בתחומי נחלתו שהיו בידו כתוצאה מהישגי יהושע¹⁶. חוסר השאיפה להשלמת כיבוש הנחלה משמעותו המעשית כאן היא, כי מאז פסקה המלחמה הלאומית של יהושע, בה נטלו לוחמי יששכר (אותם המנויים במפקד בפרשת פינחס) חלק, הניח השבט את חרבו.

במלחמת ברק בסיסרא, שהובלה ע"י שבטי זבולון ונפתלי, לוקח שבט יששכר חלק פעיל באופן חריג, הן בשל תוקפה המתחייב מנבואה מפורשת של דבורה¹⁷ והן בשל אופיה הלאומי של המערכה (כפי שטורחת דבורה לשוות לה בשירתה)¹⁸.

16. המלבי"ם, שעמד על העדרם של שמעון ויששכר מרשימת הנחלות וגרעונותיהם, הסיק מסקנה הפוכה. לדעתו, שבטים אלו השלימו את כיבוש נחלותיהם, ולפיכך לא נמצא מקום "להאשימם" בהותרת מובלעות מעמי הארץ בתחומם. אלא, שמסקנה זו אינה מתיישבת עם המציאות המתוארת בגליל באזור עמק יזרעאל, בסיכום גרעונות הכיבוש של שבט מנשה.

וע"ע בפירושו י. קויפמן ליהושע (עמ' 40), הטוען כי הגרעון השבטי הגדול ביותר מצוי דוקא בעמק יזרעאל.

17. אמנם הנבואה התייחסה מפורשות רק לשבטי זבולון ונפתלי (שם ד, ו-ז) ולא לשבטים אחרים, אך הגיבוי הנבואי למערכה הקרבית הספציפית הזו מעניק לה מימד "דתי", ומבטיח את הצלחתה. מצד שני, ניתן לראות בנבואה הקוראת לברק למשוך את שבטי זבולון

אולם, במלחמה שלאחריה, הנערכת בלב נחלת יששכר - מלחמת גדעון במדיינים - יששכר איננו משתתף:

וכל מדין ועמלק ובני קדם נאספו יחדו ויעברו ויחנו בעמק יזרעאל.
רוח ה' לבשה את גדעון ויתקע בשופר ויזעק אביעזר אחריו.
ומלאכים שלח בכל מנשה ויזעק גם הוא אחריו ומלאכים שלח באשר ובזבולון
ובנפתלי ויעלו לקראתם (שופטים ו, לג-לה).

שבט יששכר, שלמרבה האירוניה הוא הנהנה העיקרי מהדיפתם של המדיינים חזרה לעבר הירדן המזרחי וסילוקם מאדמותיו, איננו שותף למאמץ המלחמתי שמוביל גדעון¹⁹. גם שבט אפרים לא שותף על-ידי גדעון בראשיתה של המלחמה. אלא, שבעוד שהוא חש פגוע מאי-שיתופו (שם ה, א), שבט יששכר אינו מגלה שום סימן של חוסר שביעות רצון או אי-נוחות ממהלך העניינים.

בתקופה השניה, תקופת המלוכה מימי דוד ואילך, שב שבט יששכר אל חרבו ואל מעגל הלחימה²⁰. ברשימת היוחסין של שבט יששכר בדה"י נזכרים "גבורי

ונפתלי להר תבור - נקודת גבול משותפת לשבטי יששכר זבולון ונפתלי - מעין התעלמות משבט יששכר, המאששת אף היא את היותו של שבט יששכר אז שבט לא לוחם. אלא שכאמור, בהמשך המערכה נטל יששכר חלק פעיל.

18. שני מרכיבים אלו: מלחמה בעלת תוקף מחייב ובעלת אופי לאומי-דתי, מצויים גם במלחמת פילגש בגבעה, בה נטל שבט יששכר חלק.

19. מצאנו כי בדרך כלל השופטים המושיעים קמו מתוך השבטים הנתונים בסכנה העיקרית מהגורם המאיים התורן. משבט יששכר, שבנחלתו התרכזו המדיינים, לא קם שופט ולא צמחה התארגנות הפולשים להדוף את הפולשים שמעה"י. מדוע דווקא גדעון הוא המעורר לעזרתם של בני יששכר? כיצד הוא שהיה בעימות עם בני עירו מצליח לסחוף בראשונה את כל משפחת אביעזר אחריו? אם נפנה לרגע קט לשופט אחר - תולע משבט יששכר - נמצא את התשובה.

על תולע נאמר: "ויקם אחרי אבימלך להושיע את ישראל תולע בן-פואה בן-דודו איש יששכר" (י, א). הרד"ק מציין כי בחלק מנוסחאות התרגום תורגם "בן דוד" - בר אחוהי, כלומר: תולע היה בן-דוד של אבימלך. אי אפשר לומר כי אביו של תולע ואביו של אבימלך - גדעון - היו אחים, שהרי הראשון מיששכר והאחרון ממנשה. המסקנה ההכרחית לביאור התרגום היא שהקשר המשפחתי היה דרך האם. נראה לומר כי אמו של גדעון היתה משבט יששכר, ונישאה ליואש אבי העזרי ממנשה.

כך ניתן להבין את דברי גדעון למלכי מדין הנלכדים בידו: "איפה האנשים אשר הרגתם בתבור... אחי בני אמי הם" (ח, יח-יט). אחיו מהאם של גדעון השתכנו בתבור - עיר בנחלת יששכר. התעוררותו של גדעון להושיע בני יששכר נובעת, איפוא, מקרבתו המשפחתית לשבט, שהרי אמו ואחיו מהאם שם. באין מושיע מתוככי שבט יששכר קם גדעון ומוביל קואליציה רחבה של שבטים להושיע שבט יששכר מיד המדיינים.

20. אמנם בפירוש אבן עזרא משמע שאי-לחימתו של שבט יששכר נמשכה גם בתקופת המלוכה, שהרי כתב: "והיו נותנים מס למלך ישראל שלא יצאו או לגויים שלא יבואו להילחם עמהם". אך עמדתנו שיש לקבל רק באופן חלקי את פירוש הראב"ע. (ואולי דברי הראב"ע מכוונים לסוף תקופת המלוכה, בה מצינו שגלו שבט יששכר -

חיל", "גדודי צבא מלחמה", ו"גבורי חילים" לרבבות. יש להניח, שרשימה זו, שזמנה מימי דוד (שם ז, ב), נותרה מרשימות המפקד הגדול שנערך ע"י דוד הנזכר בש"ב כד, ובמקביל בדה"א כא. זמנו של המפקד בימי דוד אינו ידוע, אולם ברור כי הוא היה בעת מלוך דוד בירושלים.

מדוע הפך שבט יששכר אז משבט לא-לוחם לשבט לוחם?

ניתן לזקוף זאת לשני גורמים אפשריים: א. החלטה עקרונית של דוד לארגן את הצבא במסגרת לאומית הכוללת את לוחמי כל השבטים. ב. שינוי במדיניות השבט, המתרחש לאור תוצאות המפלה במלחמת שאול בגלבו. ועל כך נרחיב מספר מילים.

מלחמת שאול האחרונה אל מול פלשתים מתנהלת בתחומי נחלת יששכר.²¹

את תוצאות המפלה הצבאית מתאר הכתוב כך:

וימת שאול ושלשת בניו ונשא כליו גם כל אנשיו ביום ההוא יחדו.
ויראו אנשי ישראל אשר בעבר העמק²² ואשר בעבר הירדן כי נסו אנשי ישראל
וכי מתו שאול ובניו, ויעזבו את הערים וינסו, ויבאו פלשתים וישבו בהן (ש"א לא,
ז-י).

שבט יששכר, שבחר לא להילחם במחיר הישארות באדמתו והשמתו למס, מאבד כתוצאה ממפלת שאול את אחיזתו בחלק מערי נחלתו. ערים אלו, המתרוקנות מיושביהן הנסים מפחד, נתפסות בידי פלשתים בשל אי-יכולתו של השבט להתארגן למלחמת מגן על עריו ולהדוף את הפלשתים. מאורע זה, המוכיח את כשלון המדיניות הקודמת, מוביל לשינוי גישה בשבט יששכר.

אישוש נוסף להימצאות כוח לוחם משבט יששכר בתקופת המלוכה ניתן למצוא בקשירת הקשר של בעשא מבית יששכר כנגד נדב בן ירבעם, והכרתתו של בית ירבעם.²³ בית ירבעם נהנה ללא ספק מתמיכתם של שבטי אפרים ומנשה,²⁴ והצלחתו של כל מורד פוטנציאלי תלויה בראש ובראשונה בבסיס כוח חזק הנוצר בדרך-כלל מתוך שבטו של המנהיג המורד. המתתו של נדב ע"י בעשא בעיצומו של

זבולון ונפתלי - ע"י אשור (ישעיה ח, כג), ואילו שבט יששכר נשאר במקומו. דבר זה, מסביר הראב"ע, נבע מהיותו של השבט גורם מתון, בדלני, שלתחושת האשורים לא נשקפה ממנו כל סכנת מרידה).

21. עיין ש"א כט, יא וש"ב ד, ד, מהם עולה כי המלחמה התנהלה בתחום העיר יזרעאל. ועיין בש"א כח, ד, המתאר את סידור הכוחות של שני הצבאות. ועיין ביהושע יט, יז, שם נמנות הערים יזרעאל ושונם בין שאר ערי יששכר.

22. המצודות פירש: "עבר העמק" - הוא עמק יזרעאל, שהיה סמוך למקום המלחמה".

23. ראה מ"א טו, כז-לב.

24. עיין מ"א יא, כו; כח, על מוצאו ומשרתו של ירבעם. ועיין שם יב, כה; לג, בבחירת עיר מושבו ועיר מקדשו, וכיצד המוצא משפיע על יצירת מוסדות השלטון החדשים.

מצור של ישראל על גבתון הפלשתית, והצלחתו של המרד, מעידה כנראה על תמיכה מוקדמת בבעשא בקרב חוגי הצבא, בהם היה לבית יששכר מעמד חזק.

* * *

לסיכום חלק זה, נראה כי בשאלת הגבורה והחולשה של שבטי יששכר וזבולון קשה לקבוע עמדה ברורה, בשל אי-היכולת להעריך את יכולתם הצבאית ואת הישגיהם של שני השבטים. יותר מדוייקת היא העמדת שני השבטים זה מול זה כשבט לוחם מול שבט לא-לוחם, כפי שעולה מפרשנות האבן-עזרא לברכת משה המשותפת לשבטי זבולון ויששכר בספר דברים²⁵. העמדה זו נכונה דווקא לתקופת השופטים עד סוף מלכות שאול, בהם נמנע בדרך כלל שבט יששכר מללחום מתוך בחירה. בהשוואה אליו שבט זבולון, השבט-האח הקרוב לו ביולוגית וגיאוגרפית, מוצג כשבט שאינו מזניח את משימת כיבוש נחלתו, וכשבט אשר מיד נחלץ למערכה בפיקוד מנהיג צבאי בן שבט אחר. מתקופת מלכות דוד חוזר יששכר לתפקד כשבט לוחם, והעמדתו מלך בישראל עשויה ללמד על מספר הלוחמים הרב של בית יששכר אז.

ההיבט החברתי

קביעתנו, כי שבט זבולון מתבלט בלחמתו בתקופת השופטים, בהשוואה לשבט יששכר, נתקלת בבעיה חדשה, כשאנו בוחנים את מנהיגות השבטים. משבט זבולון צומחים שני שופטים, הנזכרים ברשימת השופטים הקצרה השניה בפרק יב של ספר שופטים, ומשבט יששכר צומח שופט אחד, הנזכר ברשימת השופטים הקצרה הראשונה בפרק י. מיעוט הפרטים על דמויות שופטים אלה מקשה על בחינה טובה שלהם, אך חרף קושי זה דומה שניתן לעמוד על הבדל יסודי בין שופטי זבולון לשופט מיששכר. לשם כך נציין את הפסוקים העוסקים בשלושת השופטים.

25. הצגתו של שבט זבולון כשבט לוחם בהשוואה לשבט יששכר עולה בפירוש א"ע בדברים: א. בהבחנה בין: "שמח זבולון בצאתך" - למלחמה וכו', לבין: "ויששכר באהליך" - כמו "וירא מנחה כי טוב" (בראשית מט, טו); ושם ציין א"ע את אי-לחמתו של שבט יששכר; ולפירוש "אבי עזר" לעיל, הבחנה זו נרמזת כבר בברכות יעקב. ב. בהטעימו את הקדמת זבולון הצעיר ליששכר הגדול ממנו (שם לג, ו) כך: "ואח"כ זבולון, בעבור שהוא נלחם, ואחר כך יששכר". מעניין, שהקדמה זו, המצויה גם בבראשית, מוטעמת שם ע"י הא"ע לא בהיבט צבאי, כי אם בהיבט גיאוגרפי.

פרק יב

(ח) וישפט אחריו את ישראל אבצן מבית לחם²⁶.

(ט) ויהי לו שלשים בנים, ושלשים בנות שלח החוצה, ושלשים בנות הביא לבניו מן החוץ, וישפט את ישראל שבע שנים.

(י) וימת אבצן ויקבר בבית לחם.

(יא) וישפט אחריו את ישראל אילון הזבולני וישפט את ישראל עשר שנים.

(יב) וימת אילון הזבולני ויקבר באילון בארץ זבולן.

פרק י

(א) ויקם אחרי אבימלך להושיע את ישראל תולע בן פואה בן דודו איש

יששכר, והוא ישב בשמיר בהר אפרים.

(ב) וישפט את ישראל עשרים ושלש שנה וימת ויקבר בשמיר.

השופט מיששכר הוא מושיע, דהיינו מנהיג בעל אופי צבאי. לעומתו, השופטים מזבולן אינם מתוארים כמי שעוסקים בפעילות צבאית כלשהי. מהשוואת ההנהגה בתקופת השופטים של שבטי יששכר וזבולון, עולה לכאורה תמונת מצב הפוכה לתמונה שהצגנו. אולם, למעשה, אין בכך קושיא של ממש. אבצן ואילון עשויים לשמש מנהיגים בתקופת רגיעה באזור נחלת זבולון, ומשום כך פעילותם אינה נושאת אופי צבאי, אף כי שבט זבולון עסק בפעילות שכזו בעת שנדרש. תולע איש יששכר אמנם מושיע את ישראל, אך אזור מושבו ופעילותו אינו בתחומי נחלתו, אלא מחוצה לה - בהר אפרים²⁷. משום כך פעילותו האישית אינה מייצגת פעילות שבטית של שבט יששכר.

26. חז"ל ופרשני המקרא בעקבותיהם ביארו כי בית לחם שכאן היא זו שביהודה, והחוקרים ברובם נטו לבאר שהמדובר בזו שבזבולון (יהושע יט, טו).

ועיין דעת מקרא, שכן פירש ר"י אליצור, וטעמו מסמיכות אבצן לאילון הזבולני - משמע שגם אבצן מאזור הצפון, מבית לחם הגלילית. ולא הבנתי טעמו. ובפירושי קויפמן כאן משמע דאדרבה, מהשוואת אבצן לאילון משמע כדברי חז"ל, משום שהתואר "הזבולני" הנסמך לאילון נעדר בשמו של אבצן, ומלמד שאין אבצן משבט זבולון. ולענ"ד נראה כדברי ר"י אליצור ולא מטעמו, אלא משום שכמעט בכל מקום בו נזכרת העיר שבנחלת יהודה בתקופת השופטים היא נזכרת בשם "בית לחם יהודה" (עיין בפרקים יז-יט בשופטים, ובמגילת רות). סיבת הדבר היא, ככל הנראה, משום שעיר זו היתה המאוחרת יותר להיכבש, שהרי אין היא מופיעה ברשימת ערי יהודה ביהושע כפי שמופיעה העיר שבזבולון. על כן נקבע כי סתם בית לחם היא זו שבזבולון, ובמקום שהכוונה לבית לחם האחרת יש לציינה בהבדלה "בית לחם יהודה". אלא שמאוחר יותר, משתפטה בית לחם שביהודה מקום של כבוד ומידה של פרסום, נקראה אף היא בסתם בית לחם, בלא תוספת ציון. ההבחנת קויפמן בין אבצן לאילון נתייחס במאמר גופא בהמשך.

27. גבולותיו של הר אפרים נטושות במחלוקת בין פרשנים וחוקרים. עיין דעת מקרא ליהושע (יז, טו), לר"י קיל וכנגדו דעת מקרא לשופטים (י, א) לר"י אליצור ודעת מקרא לד"ה"א (ז, כח). קויפמן משרטט את גבולו הצפוני של הר אפרים בשכם בגבול אפרים ומנשה, וראייתו

* * *

כיון שפעילותם של שופטי שבט זבולון אינה מאופיינת בלחימה מכל סוג שהוא, יש לשאול מה היה אם כך טיב פעילותם.

הביטוי "וישפט את ישראל" המופיע אצל כל השופטים עמום במשמעו, ועל כן השאלה המועילית נכונה במידת-מה לכל השופטים; אלא שהיא מתחדדת אצל שופטים שעל-פניו אין הכתוב מגלה לנו עליהם כמעט דבר. כאלה הם השופטים משבט זבולון: אבצן ואילון.

אצל אבצן מסופר, מלבד הפרטים הביוגרפיים הקבועים (מה מוצאו, כמה שנים שפט, היכן נקבר), על מעשה אחד והוא חיתון בניו ובנותיו המרובים:

ויהי לו שלשים בנים, ושלשים בנות שלח החוצה, ושלשים בנות הביא לבניו מן החוץ, וישפט את ישראל שבע שנים.

לדעת רד"ק, מגמת המספר בספרו זאת היא:

לספר ההצלחה הגדולה שהיתה לו בבנים ובבנות, כי כולם השיאם בחייו. ובאמת היו בו דברים טובים אשר בשכרם הגיע לזאת ההצלחה ולמעלה גדולה להיות שופט ישראל.

לפי רד"ק, הדברים הטובים שנמצאו בשופט עלומים מאיתנו, אם כי יש להניח את עצם קיומם. בעוד שהשכר על דברים טובים אלו הוא בעל חשיבות עליונה לציון במקרא. קשה לקבל את הצעת הרד"ק, שהופכת את החשוב-לציון טפל ואת הטפל חשוב.

דומה, שהבנה של מגמת סיפור החיתון מצריכה הבנה מוקדמת של המושג "חוץ" המופיע פעמיים בפסוק:

ויהי לו שלשים בנים ושלשים בנות שלח החוצה ושלשים בנות הביא לבניו מן החוץ וישפט את ישראל שבע שנים:

ר' יוסף קרא מפרש את קטע הפסוק "ושלשים בנות שלח החוצה" -

חוץ לירשתו, לומר שאין הבנות יורשות.

פרשנות זו תמוהה משני טעמים:

מהאמור בגדעון: "ויצק איש ישראל מנפתלי ומן אשר ומן כל מנשה וירדפו אחרי מדין. ומלאכים שלח גדעון בכל הר אפרים וכו'" (שופטים ז, כג-כד). הפסוק מבחין, איפוא, בין אזור שבט מנשה לבין הר אפרים, ובשיטת קויפמן אחזנו.

א. הביאור: "החוצה" = חוץ לירושה, אינו הולם את הופעתו השניה של המושג.

ב. מה פעולה עשה בזה אבצן? והלא מדין תורה אין הבנות יורשות במקום שיש בנים!

ר"י אליצור בפירושו ב"דעת מקרא" כאן מבאר את מושג החוץ עפ"י האמור בפרשת ייבום שבתורה: "לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר" (דברים כח, ה). שם המושג מתפרש בהכרח - חוץ למשפחה - וכן משמעו כאן, להבנתו.

והנה, אע"פ שבפסוק בדברים זו אכן כוונת המושג "החוצה" - חוץ למשפחה, הרי בהכרח שמושג זה בגלגולו בשופטים מתפרש במשמעות רחבה יותר. בעוד שבדברים היבמה אינה יוצאת חוץ למשפחת הבעל **המצומצמת** - אחי הבעל - הרי שבשופטים אין צריך לומר שאבצן משיא את בנותיו חוץ למשפחתו המצומצמת, שהרי בנותיו אסורות להם באיסור עריות. אבצן משיא את בנותיו לגורם מחוץ למשפחתו המורחבת, מחוץ לבית האב או מחוץ לשבטו²⁸.

לענ"ד נראה שהאפשרות האחרונה, המרחיבה את המושג "חוץ" אל מחוץ לשבט כולו, היא הנכונה כאן. העובדה שאבצן משיא את כל 30 בנותיו ואת כל 30 בניו בנישואי חוץ מעידה על מדיניות ברורה ועקבית. מדיניות זו עתידה להתבאר לאור עדות חוץ-מקראית לנומרה חברתית בתקופת השופט הקודם לאבצן - יפתח.

הרד"ק, בפירושו לשופטים יא, א, מביא תוספתאה לתרגום המתייחסת לדמות אמו של יפתח, עליו נאמר בפסוק: "והוא בן אשה זונה".
וז"ל התוספתאה:

הא נימוסא הוה בישראל מלקדמין דלא מיסתחרא אחסנתא משיבטא לשיבטא, ובכן לא הוה יכיל גבר למיסב איתתא דלא משיבטיה. וכד הוה איתתא דרחמא גברא דלא משיבטיה, נפקא מבי נשא בלא אחסנתא והוה אינשי קרן לה פונדקיתא, דרחימת גברא דלא משבטא. וכן הות לה לאימיה דיפתח²⁹.

תמצית דברי התוספתאה לתרגום היא, כי עקב חשש של העברת נחלה משבט לשבט לא יכול היה איש להתחתן עם בת-שבט אחר; וכאשר בת משבט אחד

28. עיין אינציקלופדיה מקראית ערך "אבצן", שציין את שתי האפשרויות.

29. הרד"ק באר, כי דברי התוספתאה הם פרשנות לאור פסוק ב, שם מכנים אחי יפתח את אמו "אשה אחרת". לרד"ק עצמו פרשנות אחרת לפסוק שם, וממילא חלוק הוא על התוספתאה. לענ"ד עיקר דברי התוספתאה הוא **עדות** למצב בימי השופטים, שעל-פיה ניתן לפרש את פרק יא. עדות זו נתמכת מסוף סיפור יפתח, ממלחמת האחים העקובה מדם שהתנהלה בין שבט אפרים לבין יושבי גלעד, המלמדת על חידוד עמדות שבטיות עד כדי מתחות שיא בין שבטית, שסופה מלחמה.

אהבה בן-שבט אחר ובקשה להינשא לו, היו קונסים אותה בהפקעת זכויותיה בנחלה, ומגדפים אותה בשם זונה. כזה היה גורלה של אם יפתח.

דברי התוספתא קשים מכמה צדדים:

א. איסור החיתון בין בני-שבטים שונים מופיע בדברי חז"ל³⁰ רק ביחס לבנות יורשות נחלה, ולא איסור כללי כמשתמע כאן ("לא הוה יכול גבר למיסב איתא דלא משיבטיה")³¹.

ב. איסור החיתון הנ"ל הוסר לפי חז"ל³² בדור השני של באי הארץ, ובימי יפתח כבר הותרו שבטים זה בזה.

ג. מה טיב הפקעת זכויותיה הממוניות של בת השבט מהנחלה? והלא במקום שיש בן, הבת בכל מקרה איננה יורשת!

בפתרון הקושיות הללו נראה לומר, כי בצד הטיפול דרך אמצעים משפטיים בבעיה המטרידה של העברת נחלה משבט לשבט, טופלה הבעיה גם באמצעים חברתיים-נורמטיביים.

בעוד שהטיפול המשפטי (הנזכר בסוף פרשת מסעי) הטיל איסור חיתון המוגבל רק לבנות יורשות נחלה (שמהן צפויה הבעיה לבוא), והמוגבל מבחינת הזמן, הרי שהטיפול החברתי-נורמטיבי הנזכר בתוספתא זו הורחב לסנקציות שנועדו למנוע העברת נחלה מכל סוג שהיא. על כן אף בנות לא-יורשות, שעשויות לזכות בנחלה בדרך אחרת (מות האחים, מתנה מהאב³³), היו מאויימות בסנקציות של שלילה מראש את אפשרותן לזכות בנחלה ובהשמצות.

על רקע זה ניתן להבין את פעילותו של אבצן, שקם אחרי יפתח, כמבקשת לשנות את הנורמה הזאת מן היסוד, ע"י נקיטת מדיניות מופגנת של חיתון בניו ובנותיו בנישואים בין-שבטיים.

על בסיס זה ניתן להבין הבנה מחודשת את דברי ר' יוסף קרא, שפירש:

"ושלשים בנות שלח החוצה" - חוץ לירשתו, לומר שאין הבנות יורשות.

ר' יוסף קרא הבין אף הוא כי "החוצה" משמעו מחוץ לשבט, וכדברינו; אלא שלהבנתו, אבצן, שהוביל מדיניות לנישואין בין-שבטיים וניסה להשריש נורמה זאת, לא התעלם מהחשש המטריד של בעיית העברת הנחלה משבט לשבט. לפיכך, לנישואי בנותיו הקדים צעד השולל מהן את האפשרות הפוטנציאלית לירש (אם

30. ב"ב קכא ע"ב וברשב"ם, תענית ל ע"ב וברש"י.

31. כן הבין את האיסור בתוספתא ר' שמואל לנייאדו, בעל ה"כלי יקר", עיין שם.

32. בגמרות שם.

33. מתנות נחלה מהאב לבתו נזכרות אצל כלב ועכסה (יהושע טו, יט) ואצל פרעה ובתו, אשת שלמה (מל"א ט, טז). בשני המקרים המתנות הן מתנות נישואין.

ימותו האב והאחים). בדבריו לא בקש ר' יוסף קרא לפרש את מושג החוץ בשתי הופעותיו אלא את הפועל "שִׁלַח", וזאת עפ"י הפסוקים בבראשית (כה, ה-ו):

ויתן אברהם כל אשר לו ליצחק.
 ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנות, וישלחם מעל יצחק בנו
 בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם.

שילוח הבנות החוצה משמעו: מסירתן בדרך של כעין גירוש. הבנות נמסרות בלא נחלה כנדוניא, ובלא אפשרות לירש בעתיד.

העולה מדברינו, כי מגמת המספר בצינו את חיתון בניו ובנותיו של אבצן היא לתאר את פעילותו והנהגתו כשופט³⁴. אבצן מוביל בדוגמא אישית³⁵ מדיניות המעודדת נישואים בין שבטים שונים, מתוך שאיפה לאחדות לאומית. בכך הוא מנסה לשרש נורמות חברתיות שדגלו בחידוד עמדות שבטיות על פני עמדות לאומיות, שהסתיימו במלחמת אחים קשה וכואבת. מספר צאצאיו הרב (60) מעיד על היותו נשוי לנשים רבות, כמאמר הכתוב בגדעון: "ולגדעון היו שבעים בנים יצאי ירכו, כי נשים רבות היו לו" (ה, ט). דבר זה מלמד על מעמדו החשוב של אבצן, שונה מנהג מלך, ונותן אולי מושג קלוש לגבי יכולת ההשפעה שעשויה להיות למעשהו זה של אבצן.

* * *

כשם שהבנת דמותו ופעילותו של אבצן התאפשרה על רקע תקופת יפתח, שקדם לאבצן, כך הבנת דמותו ופעילותו של אילון, המסוכמות בקיצור, אפשרית רק על רקע תקופת אבצן. כשם שאבצן מגיב לתקופת יפתח, כך יש לראות באילון, השופט לאחר אבצן, שופט המגיב לתקופת אבצן.

תקופת אבצן התאפיינה בפעילותו לשינוי המגמה בהלכי-הרוח בישראל מהלכי-רוח בעלי מגמות שבטיות להלכי-רוח בעלי מגמות לאומיות. אבצן, הנוקט בדרך הדוגמא האישית, מנסה בעזרת מעמדו להשפיע על שבטי ישראל, העסוקים שבט שבט בצרכיו הפרטיים, לעבור להסתכלות הלאומית. לפיכך פעילותו המשפחתית היא, למעשה, פעילות חינוכית-כללית. ברם, פעילות זו נושאת בחובה

34. רמז לכך ניתן אולי למצוא בחיתום הפסוק המציין את חיתונו את בניו ובנותיו: "וישפט את ישראל שבע שנים".

35. באנציקלופדיה מקראית בערך "אבצן" העירו, כי דמיון לשם אבצן מצינו בעיר בנחלת יששכר אֶבֶץ (יהושע יט, כ). ושמה ניתן לשער כי אבצן הוא בן לאב מזבולון ולאם מיששכר, שביקשה לשמר את שם עירה בשם בנה, ואם כן אבצן עצמו הוא תוצר של נישואים בין-שבטיים.

סיכון כלשהו. פעילות, המתמקדת בשינוי מגמה חד ומנסה להבליט את ערך הלאומיות על פני ערך השבטיות, עלולה לחטוא בטשטוש ובמחיקת מאפייני הזהות השבטיים.

אבצן בשמו אינו מזכיר כלל את מוצאו השבטי; גם עירו בית לחם, העדות היחידה למוצאו השבטי של אבצן, אינה מצויינת ברשימה הזו כמשתייכת לשבט זבולון, ונותנת פתח לסברא (שאומצה ע"י חז"ל), כי מדובר בעיר ביהודה. סוף דבר, זהותו השבטית של אבצן אינה זוכה להדגשה בכתוב.

כנגדו, אילון השופט אחריו הרי הוא ביטוי לשופט בן אותו שבט, המציג מודל אחר של מנהיגות. מנהיג הטבול כולו בסממני השבטיות. שמו הוא כשם בנו של זבולון (ראה בראשית מו, יד); לשמו נלווה התואר "הזבולני"; ואף עירו אילון (שכמותה יש גם בנחלת דן) מודגשת כמצויה בארץ זבולון³⁶.

אין הכרח לראות באבצן ואילון מנהיגים המציבים שתי השקפות חלוקות: השקפה לאומית והשקפה שבטית. יותר נכון לראות זאת כתהליך, המתרחש על רקע מלחמת האחים הטראומתית שבתקופת יפתח, שבו כל מנהיג מגיב להנהגת קודמו או למציאות שהתעצבה בזמן קודמו. התקופה הראשונה מאופיינת בהבלטת האלמנט השבטי, היוצרת מתיחות בין-שבטית ומסתיימת במלחמת האחים בין אפרים ליושבי גלעד על רקע מאבקי יוקרה. תקופה זו ארוכה משש שנות שפיטת יפתח, וראשיתה (על-פי עדות התוספתאה שבתרגום) בדור אבותיו של יפתח. שבע שנות אבצן מאופיינות במאמץ חינוכי לשנות את המגמות השבטיות למגמות לאומיות, ולהקהות בכך את המתיחות הבין-שבטית הקשה. עשר שנות אילון מאופיינות בתגובת נגד, המבקשת לאזן את המגמה הלאומית המתפתחת, ומנסה לשמר על הצביון והייחוד השבטי גם אז³⁷.

36. הבחנתו של קויפמן (לעיל הערה 26) מקובלת עלינו, איפוא, אך מסקנתנו היא שונה ממסקנתו.

37. להשלמת התמונה, מן הראוי לראות את המסופר על השופט האחרון ברשימה קצרה זו: עבדון בן הלל הפרעתינוי מפרעתון שבארץ אפרים (פסוקים יג-טו), כתהליך המתרחש בשבט אפרים, השבט הנפגע במלחמת האחים.

בניגוד למסופר אצל אבצן, אין אצל עבדון פירוט לגבי מספר הבנות בדור ילדיו או בדור נכדיו. קשה להניח שהיו לעבדון רק 40 ילדים וכולם, בניגוד לכל סטטיסטיקה, נולדו בנים. מסתבר שהכתוב אינו רואה חשיבות לציין את מספר בנותיו של עבדון לצד מספר הבנים בקרב ילדיו ונכדיו. הריגתם של 42 אלף לוחמי שבט אפרים במלחמת האחים, יצרה חלל גדול בקרב אוכלוסיית הגברים. העמדת דורות חדשים של גברים היתה פעולה בעלת חשיבות שבטית גדולה, שנועדה לסייע בשיקום השבט. סביר להניח כי החלל הורגש גם בהקשר לנישואין. אם שבט אפרים, המעלה על נס את שבטיותו ביחסיו עם גזעו ויפתח, נהג עפ"י הנורמה המצויינת בתוספתאה, הרי שעתה נקלע למצוקה גדולה, באין אפשרות למצוא גברים לכל הנשים המבקשות להינשא (מעין המצב השורר בשבט בנימין לאחר מלחמת פילגש בגבעה, רק במהופך). קשה לדעת אם הנוהג נשאר בתוקפו או שונה בהשפעת פעילות אבצן ובשל הנסיבות המיוחדות של שבט אפרים. ואולם, לא מן הנמנע

לסיכום חלק זה, ניתן לומר שמנהיגות שבט זבולון בספר שופטים אינה נוטלת חלק בפעילות צבאית על פי המודל הרגיל של שופט-מושיע, אלא מתמקדת בפעילות חברתית וחינוכית. על רקע בעיות התקופה מנסים השופטים בשבט זבולון, כל אחד בדרכו, לעצב את דמות התקופה בתוכה הם פועלים בהיבט החברתי והפנים-לאומי. הציר שבטיות-לאומיות הוא הנושא המרכזי המעסיק את הנהגת שבט זבולון בתקופת השופטים.

* * *

סוף דבר

נגענו בשלושה היבטים ביחס לשבט זבולון. מטבע הדברים, התקופה שאליה שבנו ובה התמקדנו היא תקופת השופטים. "בימים ההם אין מלך בישראל", ובהעדר שלטון לאומי-ריכוזי מודגשים יותר התכונות והאופיים של השבטים השונים. במסורת המדרשית מתוארת דמותו של שבט זבולון כשל שבט עשיר, העוסק במסחר וספנות, ומפרנס אף את שבט יששכר, הסמוך לו. אנו ביקשנו שלא להתמקד בהיבט הכלכלי של השבט, אלא בהיבטים שלא טופלו על-ידי המדרש. הבחינה של ההיבטים השונים נעשתה בתחילה מתוך עיון בדברי המפרשים על ברכות זבולון על-ידי יעקב ומשה, ומשם התפתחו הדיונים השונים הנזכרים במאמר.

תקוותנו שיהא בכך בכדי להאיר באור נוסף את דמותו של שבט זבולון, כפי שהיא עולה ומצטיירת, להבנתנו, מן המקרא. יהי רצון שישימשו דברים אלו נר מאיר לדמותו של זבולון המר ז"ל.

כי עבדון המרובה בצאצאים - וממילא מרובה בנשים - לקח את נשותיו מקרב בנות שבטו, ואף בכך השתתף במאמץ לפתרון מצוקות השבט. הדגשת מעמדיות השופט ושושלתו הנעשית בתיאור הרכיבה על עיירים - סמל מעמד קדמון, משותפת לעבדון וליאיר הגלעדי (שם י, ד). מעמדיות זו מעידה על תפיסת עולם דומה בקרב מנהיגי יושבי גלעד ויושבי ארץ אפרים, המפגינה את ערך הכבוד, ומבארת כיצד יכלה תקרית דיפלומטית בין שני הצדדים להוביל למלחמת אחים. מבחינה זו דומה, שממנהגו של עבדון עולה כי הפוטנציאל למאורע דומה נשאר. גם ציון העיר פרעתון "בארץ אפרים", בניגוד למושג הגיאוגרפי המצוי יותר "ארץ אפרים ומנשה" (דברים לב, ב; דבה"ב ל, י), עשוי ללמד על מתיחות שבטית בין שבטי אפרים ומנשה, המשתררת בעקבות מלחמת האחים.